

Krzysztof Stefański

 ORCID 0000-0002-9686-7463

Katedra Historii Architektury
Instytut Historii Sztuki
Uniwersytet Łódzki

DOI 10.18778/2084-851X.08.04

Cmentarz ewangelicko- -augsburski w Ozorkowie i pomniki rodziny Schlösserów

Streszczenie. Ozorków to jedno z kilku przemysłowych miast otaczających Łódź, które powstało w ciągu XIX wieku. Główną rolę w rozwoju miasta odegrała działalność rodziny Schlösserów. Pozostałością znaczenia rodziny jest ich pole grobowe na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Ozorkowie, zajmujące znaczną przestrzeń i wypełnione kilkunastoma nagrobkami członków rodziny oraz blisko z nimi spokrewnionych Wernerów. Powstawały one w ciągu stu lat i prezentują różne formy artystyczne oraz różne techniki, dobrze ilustrujące przemiany w sztuce sepulkralnej przełomu XIX i XX wieku. Do najciekawszych należy wykonany z żeliwa grobowiec Fryderyka (Friedricha) Schlössera oraz granitowy sarkofag Henrietty Wilhelminy Schlösser z Wernerów. Na uwagę zasługuje także marmurowy grobowiec Karola Jana Wenera oraz jego żony Emilii z domu Schlösser, sygnowany jako jedyny z omawianego zespołu – autorstwa łódzkiego rzeźbiarza Ludomira Wąsowskiego. Najważniejszym elementem pola grobowego jest kaplica-mauzoleum Henryka (Heinricha) i Karola (Carla) Schlösserów. Kamienna budowla nie jest ściśle datowana i nie jest znany jej autor. Prezentuje formy klasycyzmu-renańsowe, a jej oryginalnym elementem jest portal wejściowy z motywami egipskimi.

Omawiany zespół sepulkralny w Ozorkowie nie był do tej pory tematem bardziej dogłębnych badań, a zasługuje na wyeksponowanie ze względu na swoje znaczenie historyczne, związane z dziejami przemysłowymi regionu, oraz artystyczne, prezentując ciekawe formy i wysoki poziom wykonawstwa.

Słowa kluczowe: Ozorków, cmentarz ewangelicko-augsburski, sztuka sepulkralna, Schlösserowie

Osadnictwo pruskie, a szerzej niemieckie, na ziemiach centralnej Polski w pierwszych dekadach XIX wieku to jeden z najciekawszych fenomenów w historii naszego kraju ostatnich dwustu lat. Osiedlanie się ludności niemieckiej miało na ziemiach polskich długą, sięgającą średniowiecza, tradycję. W bliższym czasowo okresie proces ten wyraźny był szczególnie na terenie Wielkopolski w XVI i XVII wieku, co wiązało się z ówczesnymi ostrymi konfliktami religijnymi. Duża liczba Niemców pojawiła się w Warszawie wraz z rządami Wetytynów¹. Na interesujących nas ziemiach centralnej Polski, na pograniczu Mazowsza i Wielkopolski, istotną rolę odegrała akcja osadzania w XVIII wieku tzw. olędrów (olędrów = Holędrów, *de facto* w większości była to ludność narodowości niemieckiej), rolników zagospodarowujących nieużytki w dolinach rzecznych. Zjawisko to uległo intensyfikacji za sprawą władz pruskich, po zajęciu tych terenów w trakcie drugiego i trzeciego rozbioru Polski i utworzeniu tzw. Prus Południowych. Prusacy kontynuowali program osadzania „olędrów” w celu ożywienia gospodarczego, ale także wzmacniania niemieckiej obecności². W ten sposób w okolicach Łodzi, wówczas małego rolniczego miasta, powstało szereg osad rolniczych, pełniących również po części funkcje przemysłowe (m.in. huty szkła)³. Wśród nich na czoło wybijała się wieś Nowosolna (obecnie znajdująca się w granicach Łodzi), zarówno ze względu na swoją wielkość, jak i nieszablonowe rozplanowanie, z gwiazdzystym układem ulic mającym obecnie status zabytkowy⁴.

Był to wstęp do głównej fali kolonizacji, jaka pojawiła się na tych terenach po 1820 roku. Na Kongresie Wiedeńskim w 1815 roku państwa zwycięskiej koalicji antynapoleońskiej zdecydowały o utworzeniu Królestwa Polskiego z ziem dawnych Prus Południowych oraz północnej części Małopolski, odebranych Prusom i Austrii i przekazanych Rosji. Nowe Królestwo znajdować się miało w granicach Imperium Rosyjskiego, ale otrzymało daleko idącą autonomię wewnętrzną, łącznie z własną armią. Rząd Królestwa Polskiego zainicjował program ożywienia gospodarczego związany z rozwojem przemysłu włókienniczego. W 1821 roku wyznaczono siedem miast rządowych, w których powstać miały osady przemysłowe – były to m.in. Łódź, Pabianice i Zgierz. Już wcześniej powstawały prywatne osady tego typu: Ozorków, Aleksandrów i Zduńska Wola, na początku lat dwudziestych: Konstantynów i Tomaszów Mazowiecki. Podstawą rozwoju byli przybywający z ziem niemieckich imigranci, nakłaniani do tego przez specjalnych rządowych wysłanników. Trafili oni na dobry moment, bowiem stare ośrodki produkcji włókienniczej na ziemiach niemieckich – na Dolnym Śląsku, w Czechach i Saksonii – przeżywały

¹ SMOLEŃSKI 1976; DROZDOWSKI/ZAHORSKI 2004, s. 74–75.

² ZIMMERMANN 1915; KOSSMANN 1942; WOŹNIAK 2013, s. 21–102.

³ BARANOWSKI 1980, s. 141–146.

⁴ HOCHGELADEN 1937; HEIKE 1979.

kryzys związany z rozwojem zmechanizowanej produkcji przemysłowej. Z czasem centrum nowego, dużego okręgu przemysłu włókienniczego stała się Łódź⁵.

Nowi przybysze byli w większości wyznania luterńskiego (ewangelicko-augsburskiego). Z powodu braku parafii i kościołów tego wyznania na terenie, na który przybyli, do głównych ich trosk należało utworzenie parafii i budowa świątyni. Umożliwiały to przepisy rządu Królestwa Polskiego, który chcąc zachęcić do osiedlania się w nowych ośrodkach, w ukazie z dnia 18 września 1820 roku, w artykule 7, ogłaszał: *Zabudowania na Kościół Ewangelicki i pomieszkanie dla Pastora mają być podług miejscowości obmyślane lubo do kosztu ich wystawienia pomoc udzielona, za zniesieniem się do Kommissyi Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji z Kommissją Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*. Zobowiązanie to zostało potwierdzone w ramach tzw. umowy zgierskiej zawartej z osadnikami w Zgierzu w marcu 1821 roku⁶.

Efektom było zorganizowanie na obszarze rodzącego się okręgu przemysłowego całej sieci nowych parafii ewangelicko-augsburskich i budowa kościołów. Niektóre z nich powstały jeszcze przed wydaniem wspomnianych powyżej rozporządzeń, większość już później. Były to parafie i kościoły w Aleksandrowie, Brzezinach, Konstancynie, Łodzi, Nowosolnej, Ozorkowie, Pabianicach, Tomaszowie Mazowieckim i Zduńskiej Woli⁷. We wspomnianych rozporządzeniach nie ma mowy o cmentarzach, ale oczywistym było, że wraz z ukonstytuowaniem się parafii tworzone miejsce pochówku. Efektom było powstanie szeregu cmentarzy ewangelicko-augsburskich w miejscowościach dawnego łódzkiego okręgu przemysłowego, które obecnie są świadectwem obecności na tych terenach ludności luterńskiej i jej roli w przemysłowym ich rozwoju. Najbardziej znany z nich to Stary Cmentarz Ewangelicko-Augsburski przy ul. Ogrodowej w Łodzi, tworzący fragment większej nekropolii obejmującej również część rzymskokatolicką i prawosławną⁸. Do znaczących cmentarzy luterńskich zalicza się również nekropolia w Pabianicach⁹. Mniej znany, a z pewnością zasługujący na zainteresowanie, jest cmentarz w Ozorkowie.

Ozorków odgrywa wśród wymienionych miast przemysłowych szczególną rolę, bowiem „rewolucja przemysłowa”, choć w skromnym zakresie, rozpoczęła się tutaj najwcześniej. Właściciel Ozorkowa, Ignacy Starzyński, sprowadził niemieckich sukienników (plus dwóch szweców) już w 1807 roku, w okresie Księstwa Warszawskiego – był to więc ośrodek pionierski. Właściciel zawarł z sukiennikami umowę, w której w paragrafie 15 zapisano: *W. dziedzic Starzyński przyrzeka kontraktuiącym*

⁵ OSTROWSKI 1949; RYNKOWSKA 1951.

⁶ FLATT 1853, s. 37, 135; por. STEFAŃSKI 1995, s. 19.

⁷ KNEIFEL 1972; STEFAŃSKI 1992.

⁸ STEFAŃSKI 1992; STEFAŃSKI 2012; DOMINIKOWSKI 2004.

⁹ GWARDA 2020.

*dać miejsce bezpłatne na kościół i na Cmentarz, gdy ten sobie będą chcieli stawiać*¹⁰. Niespokojne czasy wojen napoleońskich nie sprzyjały jednak rozwojowi osady i stworzeniu parafii. Nastąpiło to dopiero po zakończeniu działań wojennych na tych terenach. W 1814 roku wzniesiono drewniany kościół luterański, traktowany jako tymczasowy¹¹. W 1816 roku, już po utworzeniu Królestwa Polskiego, Ozorków uzyskał prawa miejskie, a dziesięć lat później zatwierdzono parafię ewangelicko-augsburską¹². Należy przypuszczać, że w międzyczasie – ok. 1820 roku – powstał cmentarz tegoż wyznania; brak odpowiednich materiałów archiwalnych nie pozwala na dokładne ustalenie daty. Na planie Ozorkowa z 1816 roku autorstwa Wilhelma Dorsteina cmentarz nie został jeszcze uwidoczniiony¹³.

Ważnym momentem w dziejach osady było pojawienie się w 1821 roku, przybyłych z Akwizgranu (Aachen) w zachodnich Niemczech, Henryka (Heinricha) i Fryderyka (Friedricha) Schlösserów. Budowa przez nich zakładów włókienniczych przekształciła Ozorków w znaczący ośrodek przemysłowy¹⁴. Po wyjeździe Henryka głównym właścicielem fabryki został Fryderyk, który ożenił się w 1824 roku z Henriettą Wilhelminą Werner, z rodziny o korzeniach niemieckich, ale osiadłej już wcześniej na tych terenach¹⁵. Odegrała ona istotną rolę w dziejach Ozorkowa¹⁶. Po przedwczesnej śmierci Fryderyka w 1848 roku zakłady przejęła wdowa po nim, a następnie młodszy syn Karol (Carl). Fabryka funkcjonowała do pożaru w 1893 roku, po którym jej nie odbudowano. Starszy syn, Henryk (Heinrich), otrzymał teren na Strzeblewie (północna część Ozorkowa) i wybudował tam nową fabrykę wraz z pałacem. Zakłady Henryka Schlössera kontynuowały z powodzeniem swoją działalność do końca drugiej wojny światowej, a po wojnie zostały znacjonalizowane¹⁷.

Ozorkowski cmentarz ewangelicko-augsburski usytuowano wraz z cmentarzem katolickim we wschodniej części nowo powstałego miasta, 200 m na południe od drogi wiodącej w kierunku Łodzi, w odległości ok. 800 m od kościoła luterańskiego Dwunastu Apostołów. Współcześnie cmentarz ma powierzchnię ok. 2,2 ha, z wejściem od strony ul. Cmentarnej. Jest to teren o kształcie nieregularnego wielokąta, zajmowany głównie przez starodrzew, na którym znajduje się obecnie ok. 150 nagrobków, tylko część z dawniej istniejących¹⁸. Wśród nich jest wiele cennych

¹⁰ ROSIAK 1963; HEIKE 1967.

¹¹ OZORKOW 1913, s. 100.

¹² GÓRNY/ŁUCZAK 2009, s. 32–38; GÓRNY 2014, s. 8–15.

¹³ AGAD.

¹⁴ GÓRNY/ŁUCZAK 2009, s. 58–62.

¹⁵ WERNER 2009, s. 32–34.

¹⁶ GÓRNY/ŁUCZAK 2009, s. 40–57; Henrietta była siostrą Chrystiana Wilhelma, ojca Anny, żony Karola Wilhelma Scheiblera – por. BARTCZAK 1999, s. 22.

¹⁷ GÓRNY/ŁUCZAK 2009, s. 74–82.

¹⁸ GÓRNY 2010, s. 9.

1. Pole grobowe rodzin Schlösserów i Wernerów na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Ozorkowie – widok ogólny od zachodu. Fot. K. Stefański

objektów o dużych walorach artystycznych i historycznych. Zabytkowy charakter cmentarza potwierdziło wpisanie go w dniu 25 października 1973 roku do rejestru zabytków wraz z 19 obiektami¹⁹. Mimo to cmentarz jest mało znany. Nie zmieniło

¹⁹ WUOZ – spis zawiera następujące pozycje:

1. Grobowiec Henryka i Karola Schlösserów z początku XIX wieku (piaskowiec biały) [błędne datowanie];
2. Nagrobek Fryderyka Schlössera, klasycystyczny z połowy XIX wieku (żeliwo);
3. Nagrobek Dawida Zieglera, klasycystyczny z połowy XIX wieku (piaskowiec);
4. Nagrobek rodziny Proppe z 1869 roku (piaskowiec);
5. Nagrobek Józefa Cereckiego z 1873 roku (żeliwo);
6. Nagrobek Stanisława Wernera z 1880 roku (granit, brąz);
7. Nagrobek rodziny Wegner z 1883 roku (piaskowiec);
8. Nagrobek rodziny Doering, neoklasycyzm, z II połowy XIX wieku (piaskowiec);
9. Nagrobek rodziny Proppe, neoklasycyzm, z II połowy XIX wieku (piaskowiec);
10. Nagrobek Heleny i Juliusza Schlaegerów, neoklasycyzm, z II połowy XIX wieku (biały marmur);
11. Nagrobek Henrietty Schlösser, neoklasycyzm, z II połowy XIX wieku (czarny marmur, brąz);
12. Nagrobek W.K. Weila, neoklasycyzm, z II połowy XIX wieku (biały marmur);
13. Nagrobek Julii Weil, neogotycki z II połowy XIX wieku (biały marmur);
14. Nagrobek N.K. Wernera, neoklasycyzm, z II połowy XIX wieku (marmur);
15. Nagrobek rodziny Gelbke (czarny marmur, brąz) oraz krata ogrodzenia z końca XIX wieku;
16. Nagrobek Władysława Janasza, neoklasycyzm, z końca XIX wieku (czarny marmur, brąz);
17. Krata żelazna przy grobie Adolfa Scheiblera, historycyzm, z końca XIX wieku;
18. Nagrobek rodziny Werner, historycyzm, z końca XIX wieku (czerwony piaskowiec, żeliwo);
19. Studnia żeliwna, historycyzm, z II połowy XIX wieku.

tęgo opublikowanie w 2010 roku monografii nekropolii autorstwa Pawła Andrzeja Górniego, pisanej z pozycji historyka-regionalisty, wydanej w niskim nakładzie i mało dostępnej²⁰. Warto natomiast zaprezentować ozorkowski cmentarz z punktu widzenia historyka sztuki, koncentrując się na tych elementach, które są najbardziej znaczące pod względem artystycznym. Rangę taką posiada duży zespół pomników rodziny Schlösserów – głównych potentatów przemysłowych Ozorkowa – uzupełniony nagrobkami blisko z nimi powiązanej rodziny Wernerów.

Jest to grupa ośmiu pomników znajdujących się w obrębie wspólnej, obszernej kwatery na planie prostokątnym, otoczonej żelaznym, ażurowym ogrodzeniem oraz wypełniające północno-wschodni narożnik pola mauzoleum braci Henryka i Karola Schlösserów. Wejście na pole prowadzi z alei biegnącej od strony północnej.

W centrum pola znajduje się grobowiec zmarłego w 1848 roku Fryderyka Schlössera, o formie wysokiego na ok. 2,5 m antycznego *cippusa*²¹. Stoi on na kamiennym postumencie o podstawie kwadratu, na którym ustawiono wieloelementową część główną, wykonaną z żeliwa. W części środkowej, w prostokątnych płycinach od wschodu i od zachodu, umieszczone są wykonane w technice odlewu inskrypcje w języku niemieckim, majuskułą antyczną. Od północy jest to napis:

DEM UNVERGESSLICHEN / ANDENKEN UNSERES / GATTEN UND
VATERS / FRIEDRICH / SCHLÖSSER. / GEB: IN AACHEN / D: 18 FEBRUAR
1781. / GEST: ALLHIER / D: 13 OCTOBER 1848²².

Po przeciwnej stronie umieszczono wiersz:

GUTE THATEN LOHNTEN DIR IM / STILLEN, / JEDER EDLE HAT DICH
TREU / ERKANNT. / MAG AUCH DICH DIE DUNKLE GRUFT / VERHÜLLEN,
/ SEGNEND WIRD DEIN NAME STETS / GENANNT. / SCHUTZGAIST
WARST DU UNS / AUF JEDEM PFADE, / FROMM TRUGST DU IM HERZ
/ DER DEINEN GLÜCK, / BIS DER TODES ENGEL STILL / DIR NAHTE /
UND SICH SCHLOSS DEIN MILDER / VATERBLICK²³.

²⁰ GÓRNY 2010.

²¹ RUDKOWSKI 2006, s. 98.

²² W tłumaczeniu na język polski: „Wiecznej pamięci / naszego męża i ojca / Fryderyka / Schlössera. / ur: w Akwizgranie / d: 18 lutego 1781. / zm: tutaj / d: 13 października 1848” (tłum. autor).

²³ W tłumaczeniu na język polski: „Dobre czyny będą ci wynagrodzone w / ciszy, / każdy szlachetny wierność Twą / poznał. / Choć ciebie też ciemny grób/ skryje, / z wdzięcznością Twe imię będzie wciąż / wymawiane. / Duchem opiekuńczym nam byłeś / na każdej ścieżce / pobożnie niosłeś w sercu / swe szczęście / aż anioł śmierci cicho / ku tobie się zbliżył / i zamknęło się Twoje łagodne / ojcowskie spojrzenie” (tłum. autor).

2. Pole grobowe rodzin Schlösserów i Wernerów na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Ozorkowie – widok części centralnej. Fot. K. Stefański

3. Pole grobowe rodzin Schlösserów i Wernerów na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Ozorkowie – grobowiec Fryderyka Schlössera. Fot. K. Stefański

Poszczególne boki środkowej części *cippusa* zdobione były metalowymi pochodniami skierowanymi w dół – części z nich niestety obecnie brak. Zamknięcie tej partii grobowca tworzą małe trójkątne szczyty z motywem wieńców żałobnych z banderolami oraz z ćwierćkolistymi akroteriami na narożach. Całość wieńczy mała kopuła. Pomnik nagrobny Fryderyka należy do najciekawszych tego typu pomników powstałych na ziemiach polskich w pierwszej połowie XIX wieku. Decyduje o tym duża skala obiektu i jego bogata forma artystyczna, prezentująca motywy klasyczne w interpretacji znamiennej dla nurtu neorenesansowego, rozpowszechniającego się w ciągu drugiej ćwierci stulecia. Na wartość zabytku wpływa również materiał, z jakiego został wykonany – żeliwo (lane żelazo).

Elementy żeliwne wprowadzone zostały do architektury i zdobnictwa w drugiej połowie XVIII wieku w Anglii, jako rezultat dokonującej się w tym kraju rewolucji przemysłowej²⁴. W pierwszych dekadach XIX stulecia materiał ten rozpowszechnił się w krajach Europy kontynentalnej i zaczął być stosowany również w budowlach pomnikowych – przykładem może być żeliwny pomnik wojen wyzwoleniczych na Kreuzbergu w Berlinie wykonany w latach 1818–1821 przez Karla Friedricha Schinkla²⁵. Na ziemiach polskich materiał ten znalazł zastosowanie w ograniczonym zakresie w kaplicy Raczyńskich w Rogalinie, powstałej w latach 1817–1820²⁶, a następnie w kolumnadzie Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu z lat 1822–1828²⁷. Wykonano ją w hucie w Gliwicach, która zdobyła renomę jako wykonawca odlewów żeliwnych²⁸. W Warszawie propagatorem tego materiału był Jan Jakub Gay (hala targowa zwana Gościnnym Dworem w Warszawie, 1841), stosował go Franciszek Maria Lanci (kamienica Potockich przy Krakowskim Przedmieściu 17, 1847), a Henryk Marconi wprowadził żeliwne kolumny do wnętrza neorenesansowego kościoła św. Karola Boromeusza przy ul. Chłodnej, wzniesionego w latach 1841–1849²⁹.

Wprowadzono również żeliwo do realizacji sepulkralnych. Do najciekawszych wczesnych przykładów należy mauzoleum Braeunigów na Cmentarzu Ewangelicko-Augsburskim w Warszawie, powstałe w 1821 roku, ażurowa konstrukcja z zastosowaniem motywów neogotyckich, być może wykonana przez firmę Bracia Evans z Warszawy³⁰. Co ciekawe, największa liczba takich pomników na ziemiach polskich pochodzi z ok. połowy XIX wieku. Liczne przykłady możemy znaleźć na warszawskich Powązkach – żeliwne płyty na grobach Tomasza Smolińskiego

²⁴ GIEDION 1968, s. 195–218.

²⁵ *Karl Friedrich Schinkel* 2012/2013, s. 118–119.

²⁶ JARZEWICZ 2005.

²⁷ OSTROWSKA-KĘBŁOWSKA 1982, s. 198.

²⁸ KWIECIEŃ 2017.

²⁹ MIŁOBĘDZKI 1978, s. 283–285.

³⁰ WIRASZKA 2017, s. 204–205.

(zm. 1846), Ferdynanda Beyera (zm. 1848), Andrzeja Gołońskiego (zm. 1854), żeliwny neogotycki baldachim na grobie Remigiusza Mianowskiego (zm. 1845), żeliwne postumenty na grobach Franciszka Młokosiewicza (zm. 1845) i Apoloniusza Filleborna (zm. 1855)³¹. Pokrewieństwo z ozorkowskim pomnikiem wykazuje nagrobek księdza Franciszka Faygla (zm. 1836) z Cmentarza Głównego w Przemyślu. Ma również formę *cippusa*, mniejszego w skali, ale bogato dekorowanego, z portretem zmarłego i inskrypcją na ścianie frontowej, zwieńczonego akroteriami i wazą³². Także na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Ozorkowie znajdują się jeszcze dwa żeliwne nagrobki: pierwszy z nich to zaskakujący prostotą krzyż żeliwny na grobie Carla Jüntera (zm. 1846), drugi to tablica poświęcona dwójce dzieci: Elfriedy (zm. 1881) i Alfreda Jaegerów (zm. 1879), zapewne z 1881 roku³³.

Popularność tego materiału związać można z industrializacją kraju i widoczną na kontynencie europejskim nobilitacją żelaza, symbolizującego postęp techniczny, ale łączonego również z antycznym „wiekiem żelaza” i konotującego takie pojęcia, jak trwałość, siła, męstwo, odwaga³⁴. Później żeliwne nagrobki stają się rzadsze, pozostają jedynie krzyże z żelaza, często stawiane na mogiłach³⁵. Jednocześnie upowszechniają się zarówno ogrodzenia wokół kwater cmentarnych, jak i ażurowe kraty prowadzące do kaplic i mauzoleów, wykonywane z żeliwa i żelaza kutego³⁶. Grobowiec Fryderyka Schlössera powstał w okresie największej mody na żeliwo w pomnikach nagrobnych. Materiał ten wydawał się z pewnością właściwy w przypadku osoby, która położyła tak wielkie zasługi w rozwoju przemysłu. Nie wiemy, kto był projektantem i wykonawcą pomnika, nie znajdujemy na nim żadnej sygnatury. Podejrzewać można, że zrealizowany został przez którąś z hut śląskich – w wymienionych powyżej Gliwicach lub hucie Mała Panew, specjalizujących się w odlewach żelaznych. Schlösserowie podtrzymywali kontakty z ziemiami niemieckimi, o czym świadczy fakt zamówienia przez syna Fryderyka, Henryka Schlössera, projektu swojego pałacu u berlińskiego architekta Friedricha Adlera³⁷. Nie można wszakże wykluczyć, że wykonawcą był jeden z nielicznych zakładów funkcjonujących w Polsce – choćby warszawska odlewnia Braci Evans, osiadłych tu na stałe angielskich przemysłowców³⁸.

³¹ RUDKOWSKI 2006, s. 283–291.

³² ZAHEL 2011, s. 83, il. 2.

³³ GÓRNY 2010, s. 75, 81–82.

³⁴ JARZEWICZ 2005, s. 281–294.

³⁵ RUDKOWSKI 2006, s. 296–302; ZAHEL 2011; OLBROMSKA 2011.

³⁶ RUDKOWSKI 2006, s. 306–314; MRÓZ 1998; KASPRZAK-MILER 2011. Duża liczba tego rodzaju ogrodzeń żelaznych zachowała się na łódzkim Starym Cmentarzu Ewangelicko-Augsburskim – por. DOMINIKOWSKI 2004, s. 131–133.

³⁷ ADLER 1857; por. STEFAŃSKI 2016.

³⁸ WIRASZKA 2017, s. 321–323.

4. Pole grobowe rodzin Schlösserów i Wernerów na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Ozorkowie – grobowiec Henrietty Wilhelminy Schlösser. Fot. K. Stefański

Przed opisanym już grobowcem Fryderyka Schlössera, od strony północnej, znajduje się inny interesujący pomnik, choć o mniejszej skali. Jest to grobowiec Henrietty Wilhelminy Schlösser, z domu Werner. Ma on kształt sarkofagu wykonanego z ciemnoszarego granitu, ustawionego na cokole. Podstawa i zwieńczenie głównej skrzyni są profilowane – u dołu z motywem plecionki, u góry z kimationem. Nakrywa zdobiona jest na narożach i na osi elewacji przedniej i tylnej uproszczonymi akroteriami. Od frontu pośrodku umieszczono metalowe tondo z wizerunkiem zmarłej, ukazanej z profilu. Uderza on realizmem przedstawienia i precyzją ukazania fryzury i nakrywającego głowę czepek. Na narożach głównej skrzyni sarkofagu znajdowały się niegdyś wykonane z metalu anioły, z rozłożonymi skrzydłami i złożonymi do modlitwy dłońmi – obecnie ich brak, widoczne są odciski te zarysy. Na bocznych ściankach umieszczone były duże prostokątne plakiety profilowane na obrzeżu. Po plakiecie od strony południowej widać jedynie ślad (z niewielkim kawałkiem bocznej krawędzi), po tej od strony północnej pozostała część zachodnia z fragmentem inskrypcji: [HENRIETTE WILH]ELMINE / [SCHLÖ]SSER / [GEB. 10 MAI 1803. GEST. 6 D]EC. 1865.³⁹ (Henrietta urodziła się 10 maja 1803 r., zmarła 6 grudnia 1865 r.)⁴⁰.

³⁹ Dekoracje te oraz plakietę po stronie północnej w całości widać na fotografiach autorstwa Włodzimierza Małka zamieszczonych w albumie: MAŁEK/STEFANŃSKI 2003, s. 118–119; zdjęcia wykonano ok. 2000 r.; figury aniołów błędnie określono tu jako kamienne.

⁴⁰ WERNER 2009, s. 34.

5. Pole grobowe rodzin Schlösserów i Wernerów na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Ozorkowie – grobowiec Henrietty Wilhelminy Schlösser, tondo. Fot. K. Stefański

Sarkofag to typ grobowca wywodzący się z antyku, który w dziejach sztuki sepulkralnej należy do najchętniej stosowanych⁴¹. Zachował swoją aktualność we wszystkich epokach, choć jego formy ewoluowały, a w sztuce baroku przybrały bardzo dekoracyjne odmiany. Okres klasycyzmu przywrócił sarkofag w jego pierwotnej, surowej wersji – grobowiec Henrietty Wilhelminy Schlösser kontynuuje te proste, klasyczne rozwiązania, wzbogacone o elementy rzeźbiarskie, ocalałe we fragmentach. Brak sygnatur uniemożliwia ustalenie twórców. Znakomita jakość portretu zmarłej na medalionie oraz znane jedynie z fotografii figury aniołów wskazują na dobrego projektanta i biegłego wykonawcę.

Na rozległym polu grzebalnym znajduje się jeszcze kilka obiektów związanych ze Schlösserami oraz ze spokrewnioną z nimi rodziną Wernerów, jednak o mniejszej już wartości artystycznej. W części zachodniej pola, w rzędzie biegnącym z boku opisanych powyżej dominujących pomników, znajduje się kilka nagrobków o zróżnicowanej formie. Pierwszy pomnik, licząc od północy, to znacznych rozmiarów grobowiec Karola Jana Wenera (1820–1872), syna Chrystiana Wilhelma, a brata Anny, żony Karola Scheiblera, oraz jego żony Emilii z domu Schlösser (1825–1897), najstarszej córki Fryderyka i Henrietty⁴² – Karol Jan i Emilia byli kuzynostwem, ale mariaże tego rodzaju nie były w owych czasach rzadkością.

⁴¹ RUDKOWSKI 2006, s. 95–98.

⁴² WERNER 2009, s. 334–335 (drzewo genealogiczne rodziny Wernerów).

6. Pole grobowe rodzin Schlösserów i Wernerów na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Ozorkowie – grobowiec Emilji i Karola Jana Wernerów. Fot. K. Stefański

Prezentuje charakterystyczny dla sztuki sepulkralnej epoki historyzmu, popularny w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku, typ grobowca o formie prostokątnego pola kryjącego kryptę, przekrytego poziomymi płytami, z pionową tylną ścianą (stelą), ujętego po bokach niskimi ściankami. Stela podzielona jest wertykalnie na trzy części. Środkową wypełnia forma postumentu z profilowanym cokolem. W jej części centralnej umieszczono prostokątną tablicę z inskrypcją wykonaną antyczną majuskułą: UKOCHANYM RODZICOM WDZIĘCZNE DZIECI. Po bokach znajdują się prostokątne tablice z uszakami poświęcone zmarłym. Całość wieńczy wyniosły krzyż łaciński z małymi występami na belce pionowej, nawiązującymi do formy „drzewa życia”. Poziome płyty ozdobione są wykutymi liśćmi palmowymi. Pomnik wykonany jest z białego marmuru, a cokolik współcześnie obłożono płytkami ceramicznymi.

Jest to jedyny z omawianej grupy obiekt sygnowany. Na wierzchniej płycie, z przodu po prawej stronie, widnieje napis: L. WĄSOWSKI ŁÓDŹ. Ludomir Wąsowski (1862–1922) był rzeźbiarzem, który w 1890 roku przybył do Łodzi z Warszawy i rozwinął tu w następnych latach z powodzeniem swoją działalność, zajmując się także wykonywaniem nagrobków. Jego prace można odnaleźć na Starym Cmentarzu przy ul. Ogrodowej w Łodzi, a także na warszawskich Powązkach⁴³.

⁴³ STEFAŃSKI 1992b, s. 48, 55; KWIATKOWSKA 1995, s. 333; STRZAŁKOWSKI 2005, s. 123.

7. Pole grobowe rodzin Schlösserów i Wernerów na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Ozorkowie – grobowiec Emilji i Karola Jana Wernerów, sygnatura autora. Fot. K. Stefański

Ozorkowski pomnik powstał zapewne krótko po śmierci Emilii Schlösser w 1897 roku, w ostatnich latach XIX wieku. Był to najbardziej płodny okres w działalności Wąsowskiego.

Kolumna to forma chętnie stosowana w sztuce sepulkralnej okresu nowożytnego. W epoce klasycyzmu popularność zyskał motyw ułamanej kolumny, jako symbolu przerwanej życia. Wprowadził go Karl Friedrich Schinkel w nagrobku z 1819 roku, a zachował on aktualność do końca XIX wieku⁴⁴. Na omawianym polu znajduje się utrzymany w tej konwencji nagrobek Władysława Karola Wenera, zmarłego młodo w 1862 roku⁴⁵; był to przypuszczalnie syn Karola Jana i Emilii⁴⁶. Złamana kanelowana kolumna z profilowaną bazą ustawiona jest na kilkustopniowym postumencie. Na trzonie znajdowała się przypuszczalnie metalowa tablica z imieniem zmarłego – obecnie pozostał jedynie ślad po jej mocowaniu. Na przedniej ścianie postumentu widoczna jest rytowana inskrypcja kursywą: *urodził się / dnia 10^{go} Marca / 1850 roku. / zmarł / dnia 6^{go} Listopada 1862 roku*. Zwraca uwagę użycie kursywy. Ten typ pisma preferowany był w pierwszej połowie XIX wieku. Zastosowanie go w pomniku z lat sześćdziesiątych było już pewnego rodzaju archaizmem.

⁴⁴ RUDKOWSKI 2006, s. 93–95.

⁴⁵ GÓRNY 2010, s. 47.

⁴⁶ Urodzona nieco wcześniej, w 1848 r., ich córka otrzymała imię Bronisława – rodzice mieli więc słabość do polskich imion – WERNER 2009, s. 334.

8. Pole grobowe rodzin Schlösserów i Wernerów na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Ozorkowie – nagrobek Władysława Karola Wenera. Fot. K. Stefański

Kolejny obiekt w bocznym rzędzie to nagrobek Stanisława Wenera, usytuowany na przedłużeniu grobowca Henrietty Schlösser. Wykonany z granitu, ma nietypowy kształt – jest to forma *cippusa* ustawionego na wydłużonym na osi podłużnej cokole, wklęsłym po obu stronach. Całość ustawiona jest na prostokątnej podstawie kryjącej komorę grobową. Boki *cippusa* wzbogacają pola zakończone ostrołucznie, a wieńczy go spłaszczony ostrosłup, ujęty po bokach wolutami. Na ściankach bocznych znajdują się inskrypcje ryte majuskułą, od strony zachodniej: [ur.] D. 3 GRUDNIA 1856 R., od strony wschodniej: [zm.] D. 10 SIERPNIA 1880 R., od strony północnej zaś napis metalowy majuskułą: STANISŁAW/ WENER. Widoczne są liczne bolce po wyrwanych literach inskrypcji lub dekoracjach.

Obok, po stronie południowej, znajduje się grób rodziców Stanisława Wenera: Pauliny ze Schlösserów (1836–1857) i Leopolda (1831–1858) związanych z Leśmierzem, gdzie Wenerowie mieli cukrownię⁴⁷. Obydwoje małżonkowie zmarli przedwcześnie – Paulina zaledwie rok po urodzeniu syna, Leopold kilka miesięcy później. Prostokątna płyta, wykonana ze sztucznego kamienia, położona jest na

⁴⁷ GÓRNY/ŁUCZAK 2009, s. 56.

9. Pole grobowe rodzin Schlösserów i Wernerów na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Ozorkowie – nagrobek Stanisława Wenera. Fot. K. Stefański

10. Pole grobowe rodzin Schlösserów i Wernerów na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Ozorkowie – grobowiec Pauliny i Leopolda Wernerów. Fot. K. Stefański

niskim cokoliku i lekko podwyższona w partii tylnej (zachodniej). Płytę dzieli na pół wzdłuż osi podłużnej krzyż łaćński wsparty na niej podstawą, a w górnej części oparty na nieregularnym bloku, przy tym lekko przechylony w bok – całość także wykonana jest ze sztucznego kamienia. Po obu stronach płyty znajdują się inskrypcje w języku niemieckim wykonane majuskułą antyczną z metalowych liter (z których część jest wyrwana). Po prawej stronie jest to napis:

NUN HIER VON UNS DIE GOTT VEREINT / DER LETZTE NUN HIER AUS-
 GEWEINT, / LAND WIRD EIN FROHES WIEDERSEHN / AUF EWIG UNSER
 GLUECK ERHOHN / LEOPOLD WERNER / GEB. 7^T MAERZ 1831 / GEST.
 D. 18^T FEBRUAR 1858,

po lewej:

TRENNT AUCH DER TOD DES LEBENS BAND / SEI'S UNSER TROST DASS
 DEINE HAND / DIE WELCHE SICH HIER TREU GELIEBT / EINANDER
 EWIG WIEDER GIEBT / PAULINE WERNER / GEB. SCHLOESSER / GEB.
 D. [9^T?] NOVEMBER 1836 / GEST. 9^T DECEMBER 1857⁴⁸.

Forma tego nagrobka intryguje – kłóci się z datami śmierci pochowanych małżonków. Posiada charakter zdecydowanie modernistyczny, a dynamiczne ułożenie krzyża nadaje mu znamię ekspresji. Cechy te każą datować obiekt na lata międzywojenne. Być może Leopold i Paulina Wernerowie mieli pierwotnie znacznie skromniejszy grób (co związać można z ich wczesną śmiercią) lub dopiero w latach międzywojennych przeniesiono na ozorkowski cmentarz szczątki zmarłych, którzy mogli być wcześniej pochowani w Leśmierzu.

Pozostałe dwa nagrobki mają skromny charakter i są mało znaczące pod względem artystycznym. Dotyczy to zwłaszcza zamykającego ciąg pomników od południa miejsca pochówku Henryka (zm. 1950) i Charlotty z Wilków (zm. 1951) Schlösserów, właścicieli majątku Sławoszewo, z którego zostali wywłaszczeni po 1945 roku⁴⁹. Jest to prosty lastrykowy nagrobek powstały na początku lat pięćdziesiątych XX wieku. Obok znajduje się zagłębiona w ziemi kamienna, nieduża płyta (ok. 40 × 50 cm), lekko pochylona w kierunku zachodnim – znajduje się na niej inskrypcja pismem gotyckim (frakturą): „Adolph Schlösser / Gest, 31 Decb. 1869 /

⁴⁸ „Teraz tutaj z Bogiem połączeni / ostatni raz zapłaczymy / ziemi powiemy radosne do widzenia / na wieczność nasze szczęście wzniesiemy / Leopold Werner / ur. d. 7 marca 1831 / zm. d. 18 lutego 1858” oraz „Przerywa też śmierć wstęgę życia / Naszą pociechą, że Twoją dłoń / którą tutaj wiernie kochamy / wzajemnie na wieczność ponownie uściśniemy / Pauline Werner / ur. Schloesser / ur. d. [9] listopada 1836 / zm. 9 grudnia 1857” (tłum. autor).

⁴⁹ GÓRNY 2010, s. 48.

Lasset die Kindlein / zu mir kommen⁵⁰. Kryje ona zmarłego przedwcześnie członka rodziny – przypuszczalnie synka Karla i Natalii.

Ostatni z pomników stoi oddzielnie przy południowej granicy pola grzebalnego. Jest to nagrobek dwojga dzieci Fryderyki Wilhelminy ze Schlösserow i Henryka Schlaegerów: Juliusza Ernesta (20 grudnia 1863 – 19 stycznia 1865) i Heleny Marii (21 lutego – 4 kwietnia 1867)⁵¹. Inskrypcje z imionami zmarłych można odczytać po bokach postumentu. Od frontu umieszczono inskrypcję pismem gotyckim (frakturą) nawiązującą do słów Chrystusa: „Lasset / die Kindlein / zu mir kommen / den ihnen ist das Himmelreich⁵². Na postumencie ustawiono figurę klęczącego aniołka przytrzymującego krzyż, odkutego w piaskowcu. Jest to konwencjonalne przedstawienie zarówno dla czasów nowożytnych, jak i dla epoki historyzmu – figura anioła w różnych mutacjach często pojawia się w wciągu XIX i na początku XX wieku na chrześcijańskich cmentarzach⁵³. Przedstawienie ozorkowskie nie wyróżnia się szczególnymi walorami artystycznymi.

Nad ozorkowskim cmentarzem dominuje ulokowana w północno-wschodnim narożu opisywanego pola kaplica grobowa-mauzoleum Schlösserów. Wzniesiono ją dla Henryka (Heinricha), żyjącego w latach 1829–1884, i Karola (Carla, Karla), żyjącego w latach 1832–1881, Schlösserów, synów Fryderyka Wilhelma. W późniejszym czasie spoczęły tam szczątki ich małżonek: Matyldy z domu Werner (1829–1904) i Natalii z domu Buchholtz (1843–1932), a następnie kolejni członkowie rodziny upamiętnieni na tablicach wewnątrz obiektu.

Jest to murowana z cegły budowla na planie wydłużonego na osi wschód-zachód prostokąta, wysokości ok. 5 m, uzupełniona od południa prostokątnym aneksem ustawionym na osi poprzecznej, mieszczącym zejście do krypty. Kaplica wznosi się na kamiennym cokole, a jej elewacje obłożone są ciosami piaskowca ułożonymi w poziome pasy, na przemian węższe i szersze. W górnej części mocno zarysowany profilowany gzyms oddziela dorycki fryz z metopami i tryglifami. Na metopach umieszczono laurowe wieńce. Powyżej wklęsły wąski fryz podtrzymuje wydłużony dach kopulasty – pokrywa go wykonana w piaskowcu imitacja dachówki karpiówki. Wejście do kaplicy prowadzi od zachodu. Prostokątny otwór drzwiowy wypełnia ażurowa krata z kutego żelaza, a po bokach ujmują hermy o formach egipskich, dźwigające belkowanie zwieńczone trójkątnym szczytem flankowanym ćwierćkolistymi akroteriami – w jego centrum znajduje się monogram Chrystusa: PX, a po bokach litery: A i Ω. W elewacji bocznej, zewnętrznej (od strony północnej)

⁵⁰ „Pozwólcie dzieciątkom przyjść do mnie” (tłum. autor).

⁵¹ GÓRNY 2010, s. 46–47.

⁵² „Pozwólcie dzieciątkom przyjść do mnie, bo ich jest królestwo niebieskie” (tłum. autor).

⁵³ STEFAŃSKI 2005.

11. Pole grobowe rodzin Schloesserów i Wernerów na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Ozorkowie – kaplica grobowa Henryka (Heinricha) i Karola (Carla) Schloesserów, widok ogólny. Fot. K. Stefański

12. Pole grobowe rodzin Schloesserów i Wernerów na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Ozorkowie – kaplica grobowa Henryka (Heinricha) i Karola (Carla) Schloesserów, fasada. Fot. K. Stefański

13. Pole grobowe rodzin Schlösserów i Wernerów na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Ozorkowie – kaplica grobowa Henryka (Heinricha) i Karola (Carla) Schlösserów, płycina w elewacji płd. Fot. K. Stefański

w centrum umieszczono płycinę z przedstawieniem dwóch kłęczących aniołów podtrzymujących tablicę z inskrypcją: D. O. M. [Bogu Najlepszeemu Największemu] / HEINRICH UND CARL / SCHLÖSSER. Upamiętnia ona osoby, którym poświęcono budowlę. Wspomniany boczny aneks od południa, o niższej bryle, posiada elewacje opracowane analogicznie jak część główna, a nakryty jest płaskim dachem o zaokrąglonych krawędziach.

We wnętrzu kaplicy, przy ścianie wschodniej, znajduje się mały przyścienny ołtarz z mensą wspartą na profilowanym postumencie, z wysokim marmurowym krucyfiksem powyżej, zwieńczonym arkadą. Po bokach umieszczono marmurowe płyty epitafijne, poświęcone zmarłym braciom i ich małżonkom, w oprawie architektonicznej dekorowanej główkami anielskimi. Wspiera się na nich środkowa arkada, a całość przybiera kształt serliany. W ścianie po prawej stronie wmurowana jest tablica poświęcona zmarłym z rodziny Schlösserów, pochowanym tu po 1945 roku, a po prawej stronie umieszczone są drzwi prowadzące do krypty.

Kaplice grobowe-mauzolea to forma często pojawiająca się na cmentarzach polskich i europejskich od XVIII do początku XX wieku, stosowana również obecnie⁵⁴. Kaplica Schlösserów jest budowlą zasługująca na uwagę z kilku względów. Brak odpowiednich materiałów archiwalnych nie pozwala na ustalenie projektanta

⁵⁴ WIRASZKA 2017.

14. Pole grobowe rodzin Schlösserów i Wernerów na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Ozorkowie – kaplica grobowa Henryka (Heinricha) i Karola (Carla) Schlösserów, wewnątrz. Fot. K. Stefański

i wykonawców obiektu, nie jest pewny okres jego budowy. Czas powstania sugerują daty śmierci osób, którym obiekt poświęcono: Karola (zm. 1881) i Henryka (zm. 1884) Schlösserów. Można przypuszczać, że mauzoleum wzniesiono dzięki staraniom wdów: Matyldy i Natalii, wkrótce po śmierci Karola, a może nieco później, po śmierci Henryka – przyjęć można, że w połowie lub drugiej połowie lat osiemdziesiątych⁵⁵. Przypomnieć należy, że w tym czasie trwała w Łodzi bu-

⁵⁵ Nie można jednak wykluczyć pewnego przesunięcia w czasie i datowania kaplicy na okres ok. 1890 r. lub na lata dziewięćdziesiąte XIX w.

dowa kaplicy grobowej-mauzoleum Karola Scheiblera (zmarłego w 1881 r.)⁵⁶, który był kuzynem braci Schlösserów, a wdowa Matylda z Wernerów to siostra Anny z Wernerów Scheiblerowej, wdowy po Karolu. Między obiema rodzinami istniały silne związki rodzinne i bliskie kontakty⁵⁷. Decyzja Anny Scheiblerowej, która w 1883 roku rozpisała konkurs na projekt mauzoleum Karola Scheiblera (sama budowa trwała w latach 1885–1889), miała zapewne wpływ na działania wdów po braciach Schlösserach. Możliwości finansowe były jednak różne i w Ozorkowie powstała budowla znacznie skromniejsza w porównaniu z neogotyckim mauzoleum Karola Scheiblera, choć także interesująca artystycznie.

Mauzoleum braci Schlösserów w Ozorkowie to obiekt o formach neorenesansowych, choć potraktowanych w sposób swobodny. Zwraca uwagę wyraziste doryckie belkowanie oraz precyzyjnie wykonane figury aniołów w elewacji bocznej – wysoka jakość kamieniarki budzi skojarzenia z pracami łódzkiego warsztatu Antoniego Urbanowskiego przy łódzkim mauzoleum Heinzlów, ale brak informacji o jego udziale w powstaniu ozorkowskiej budowli⁵⁸. Wybór konwencji neorenesansowej spowodowany był być może chęcią uniknięcia bezpośrednich zestawień z łódzkim mauzoleum o formach neogotyckich. Sprawia to wszakże, że nasuwają się porównania ze wspomnianą powyżej neorenesansową kaplicą-mauzoleum Juliusza Heinzla na katolickiej części Starego Cmentarza w Łodzi, wzniesioną w latach 1899–1904 według planów berlińskiego architekta Franza Schwechтена. Jednak kaplica Heinzlów jest budowlą centralną o zdecydowanie neorenesansowym charakterze⁵⁹. Ozorkowskie mauzoleum wyróżnia się natomiast większą swobodą w traktowaniu historycznych motywów. Uwidacznia to szczególnie górna partia budowli potraktowana bardziej dynamicznie i zbliżająca się do rozwiązań neobarokowych – skłania to do przypuszczeń, że nie można wykluczyć nieco późniejszego datowania obiektu, przesuując je na lata dziewięćdziesiąte.

Intrygującym rozwiązaniem jest zastosowanie portalu wejściowego z motywem egipskim. Formy czerpane ze sztuki starożytnego Egiptu funkcjonowały w sztuce europejskiej od czasów nowożytnych, przede wszystkim w postaci obelisków i piramid. W szerszym zakresie pojawiły się po egipskiej wyprawie Napoleona (1798), która cele militarne połączyła z naukowymi i przybliżyła Europejczykom spuściznę tego kraju. Moda na formy takie trwała przez pierwsze trzy dekady XIX wieku⁶⁰. Na ziemiach polskich najbardziej spektakularnym jej przejawem była oranżeria Małachowskich w Końskich wystawiona przez Franciszka Marię Lanciego w latach 1825–1830, z posągami faraonów w niszach, z pylonami i dekoracją

⁵⁶ STEFAŃSKI 2009.

⁵⁷ BARTCZAK 1999.

⁵⁸ STEFAŃSKI 2003.

⁵⁹ STEFAŃSKI 2003.

⁶⁰ JAROSZEWSKI 1990; FISCHER/ZINKOW 2004.

hieroglifową⁶¹. W sztuce sepulkralnej formę egipską, w postaci kolumny, znajdujemy w nagrobku Marianny z hr. Ceccopieri Blumer, zmarłej w 1822 roku, na warszawskich Powązkach⁶². Kolejna faza „egiptomanii” pojawiła się pod koniec XIX stulecia, co wiązać należy z podporządkowaniem sobie Egiptu przez Anglików. Motywy tego rodzaju popularność zachowały na początku XX wieku, a moda egipska widoczna jest także w latach międzywojennych i wpisuje się w nurt art déco⁶³.

Najpopularniejszym motywem związanym z Egiptem występującym na dziewnastowiecznych cmentarzach jest obelisk, ciągle popularny jeszcze na początku XX wieku⁶⁴. Formę tę możemy odnaleźć niemal na wszystkich większych cmentarzach miejskich Europy, także na cmentarzu ozorkowskim⁶⁵. Pojawiają się również nagrobki o formie piramidy (ostrosłupa). Do ciekawych tego typu przykładów zaliczyć należy monument poświęcony Julianowi Ordonowi na lwowskim Łyczakowie z 1896 roku – piramidę o wertykalnych proporcjach wieńczy orzeł na kuli, a towarzyszy jej figura lwa⁶⁶. „Klasyczna” forma piramidy, ustawionej na postumencie, z wrytym krzyżem, pojawiła się w pomniku Edwarda Heimana-Jareckiego (zm. 1933) na Starym Cmentarzu w Łodzi⁶⁷. Złożoną kompozycją jest natomiast kaplica grobowa Gustawa Kamińskiego na Powązkach z 1902 roku. Ma ona kształt zwężającego się ku górze mastaby-pylonu z wrotami zdobionymi hieroglifami i symbolem boga słońca Re⁶⁸.

Motyw pojawiający się w ozorkowskim mauzoleum jest rzadszy. Są to hermy w typie egipskim z chustami – *nemesami* – na głowie, noszonymi jedynie przez władców, wywodzące się z tzw. ozyriaków. W sztuce starożytnego Egiptu był to monumentalny, stojący posąg władcy w kształcie mumii, połączony ze ścianą lub filarem, szczególnie popularny w okresie Nowego Państwa. Interpretowany jest jako wizerunek faraona, jako jednego z głównych bogów starożytnego Egiptu – Ozyrysa lub postać nawiązująca do trzech wcieleń boga słońca Re. Motyw taki pojawił się na warszawskich Powązkach w grobach Kazimierza Dobrowolskiego z 1834 roku oraz rodziny Michała Przygockiego z 1860 roku⁶⁹. Na części katolickiej Starego Cmentarza w Łodzi forma taka zastosowana została przez Wacława Konopkę w pomniku

⁶¹ BARTCZAKOWA 1954, s. 3, 33.

⁶² PIĄTEK/ĆWIEK 1992, s. 530.

⁶³ CURL 1982.

⁶⁴ RUDKOWSKI 2006, s. 101–103.

⁶⁵ GÓRNY 2010.

⁶⁶ NICIEJA 1989, s. 252–254.

⁶⁷ *Piękno ocalone* 2009, s. 29.

⁶⁸ RUDKOWSKI 2006, s. 347–349.

⁶⁹ PIĄTEK/ĆWIEK, s. 530; DEMBSKA 1995, s. 130.

rodziny Kaczmarków z lat międzywojennych⁷⁰. Odwołanie do sztuki starożytnego Egiptu ewokuje odczucia dawności i trwałości, także pamięci o zmarłych. Nie znamy okoliczności wyboru takiego rozwiązania. Niewątpliwie nadał on ozorkowskiemu monumentowi szczególnego charakteru, wzbogacając jego wyraz artystyczny.

Trudno wskazać jednoznacznie wzorzec dla ozorkowskiego monumentu. Prezentuje on swobodnie potraktowane rozwiązania historyczne, co jest znamienne dla architektury późnego historyzmu, z końca XIX wieku. Bliskie związki Schlösserów z ziemią ich pochodzenia i kulturą niemiecką, o czym świadczyło zamówienie projektu wspomnianego powyżej pałacu u Friedricha Adlera, każą dopatrywać się twórcy i ewentualnego wzoru w tamtym kręgu. Nie można wszakże wykluczyć również wpływów sztuki francuskiej, silnie oddziałującej w XIX wieku tak na ziemiach niemieckich, jak i polskich, także w sferze sztuki sepulkralnej⁷¹.

Pole grzebalne Schlösserów i spokrewnionych z nimi osób na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Ozorkowie to z pewnością jeden z najciekawszych zespołów sepulkralnych z przełomu XIX i XX wieku na ziemiach centralnej Polski. Zawiera obiekty pochodzące z różnych okresów, na różnym poziomie artystycznym, dobrze ilustrujące charakterystyczne dla przełomu XIX i XX wieku tendencje. Wśród nich znajdują się dzieła wysokiej klasy. Podpis artysty – Ludomira Wąsowskiego – znajdujemy tylko na jednym z pomników. W pozostałych przypadkach brak sygnatur i materiałów archiwalnych nie pozwala na identyfikację twórców.

Odrębnym problemem jest stan zachowania zespołu i kwestie konserwatorskie. Opisane powyżej obiekty są w różnym stanie. Prace renowacyjne przeprowadzono ok. 2010 roku przy pomniku Karola i Emilii Wernerów, scalając poszczególne części, uzupełniając ubytki i oczyszczając marmurowe powierzchnie, nadal jednak kilka cennych pomników wymaga pilnych zabiegów konserwatorskich. W pierwszym rzędzie niezbędna jest renowacja żeliwnego pomnika Fryderyka Schläsersa, gdzie widoczne jest rozspojenie poszczególnych elementów i odłamane są fragmenty metalowych płyt. Przy nagrobku Henrietty Schläsers wskazane jest odtworzenie ubytków na podstawie zachowanych materiałów ikonograficznych. Wartość historyczna i artystyczna kwatery Schläsersów na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Ozorkowie nakazuje podjęcie w możliwie krótkim czasie prac, które pozwolą w pierwszym etapie na zahamowanie dalszej destrukcji, a następnie na przywrócenie zabytkowemu pomnikowi pełnej wartości. Jest to niezbędne ze względu na znaczenie tego zespołu jako istotnego elementu dziedzictwa kulturowego zarówno Ozorkowa, jak i szerzej pojmowanego dawnego regionu przemysłu włókienniczego.

⁷⁰ DOMINIKOWSKI 2004, s. 126.

⁷¹ WIRASZKA 2020.

Bibliografia

Źródła i opracowania

- ADLER 1857 – Friedrich Adler, *Original-Beiträge. Herren Haus zu Ozorków im Königreich Polen*, „Zeitschrift für Bauwesen” Jg. VII: 1857, szp. 121–122; Blatt 14–15.
- AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, KRSW, sygn. 1421, k. 29.
- BARANOWSKI 1980 – Bohdan Baranowski, *Łódź i okolice na przełomie XVIII i XIX w. (1793–1820/1923)*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, red. Ryszard Rosin. Tom I: *Do 1918 r.*, red. Bohdan Baranowski, Jan Fijałek, Warszawa–Łódź 1980, s. 141–146.
- BARTCZAK 1999 – Mirosław Bartczak, *Scheiblerowie. Historia rodu*, red. i uzupełnienia historyczne Jacek Jordan, Łódź 1999.
- BARTCZAKOWA 1954 – Aldona Bartczakowa, *Franciszek Maria Lanci 1799–1875*, Warszawa 1954.
- CURL 1982 – James Stevens Curl, *The Egyptian revival: an introductory study of a recurring theme in the history of taste*, London–Boston–Sydney 1982.
- DEMBSKA 1995 – Albertyna Dembska, *Kultura starożytnego Egiptu. Słownik*, Warszawa 1995.
- DOMINIKOWSKI 2004 – Jan Dominikowski, *Nekropolia Łodzi wielkoprzemysłowej. Cmentarz Stary przy ul. Ogrodowej. Dzieje i sztuka 1854–1945*, Łódź 2004.
- DROZDOWSKI/ZAHORSKI 2004 – Marian Marek Drozdowski, Andrzej Zahorski, *Historia Warszawy*, Warszawa 2004.
- FISCHER/ZINKOW 2004 – Iwona Fischer, Leszek Zinkow, „*Dom Egipski*” w Krakowie. *Przykład egiptomanii w architekturze polskiej*, „Modus. Prace z historii sztuki” 2004, t. V, s. 33–57.
- FLATT 1853 – Oskar Flatt, *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Warszawa 1853.
- GIEDION 1968 – Siegfried Giedion, *Przestrzeń, czas, architektura. Narodziny nowej tradycji*, tłum. Jerzy Olkowski, Warszawa 1968.
- GÓRNY 2010 – Paweł Andrzej Górny, *Cmentarz ewangelicko-augsburski w Ozorkowie*, Ozorków 2010.
- GÓRNY 2014 – Paweł Andrzej Górny, *Przemysł starszy od miasta*, Ozorków 2014.
- GÓRNY/ŁUCZAK 2009 – Paweł Andrzej Górny, Robert Sebastian Łuczak, *Dzieje Ozorkowa na podstawie historii społeczności ewangelicko-augsburskiej*, Łódź 2009.
- GWARDA 2020 – Dominika Gwarda, *Cmentarz ewangelicko-augsburski w Pabianicach – dzieje i analiza wartości artystycznych*, tekst zamieszczony w niniejszym tomie: s. 93–116.
- HEIKE 1967 – Otto Heike, *Ozorkow: erste Textilstadt in Polen. Das Aufbauwerk eingewanderter Deutscher Tuchmacher und Weber*, Mönchengladbach 1967.
- HEIKE 1979 – Otto Heike, *150 Jahre Schwabensiedlungen in Polen 1795–1945*, Leverkusen 1979.
- HOCHGELADEN 1937 – Eugen Hochgeladen, *Neusulzfeld. Die Wiege der Brüder in Polen. Zum 100-jährigen Jubiläum*, Łódź 1937.
- JAROSZEWSKI 1990 – Tadeusz S. Jaroszewski, *Egipt jest krainą bajek... Kilka słów o polskich poglądach na architekturę starożytnego Egiptu w pierwszej połowie XIX wieku*, [w:] *Fermentum massae mundi. Jackowi Woźniakowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. Nawojka Cieślińska, Piotr Rudziński, Warszawa 1990, s. 423–431.
- JARZEWICZ 2005 – Jarosław Jarzewicz, *Świątynia pamięci. O kościele – mauzoleum Raczyńskich w Rogalinie*, Poznań 2005.

- Karl Friedrich Schinkel 2012/2013 – Karl Friedrich Schinkel, *Geschichte und Poesie*, Hrsg. Heintz Schulze Altcapenberg, Rolf H. Johannsen, Christiane Lange, München 2012/2013.
- KASPRZAK-MILER 2011 – Agnieszka Kasprzak-Miler, *Sygnowane ogrodzenia, kraty i furty metalowe na zabytkowych cmentarzach – świadectwem działalności warszawskich firm rzemieślniczych od połowy XIX wieku do lat czterdziestych XX wieku*, [w:] *Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce. Dawne i nowsze odlewnictwo w Polsce – wyroby żeliwne i inne*, red. K. Kluczajd, Toruń 2011, s. 49–58.
- KNEIFEL 1972 – Eduard Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden in Polen 1555–1939, Vierkirchen über München* 1972.
- KOSSMANN 1942 – Oskar Kossmann, *Die Anfänge des Deutschtums in Litzmannstädter Raum. Hauländer- und Schwabensiedlung im östlichen Wartheland*, Leipzig 1942.
- KWIATKOWSKA 1995 – Maria Irena Kwiatkowska, *Rzeźbiarze warszawscy XIX wieku*, Warszawa 1995.
- KWIECIEŃ 2017 – Anna Kwiecień, *Żeliwo. Odlewnictwo artystyczne w dawnych Gliwicach (1796–1945). Wystawa ze zbiorów Muzeum w Gliwicach / Cast iron. Art casting in the old Gliwice (1796–1945). An exhibition from the Gliwice Museum collection*, Gliwice 2017.
- MAŁEK/STEFAŃSKI 2003 – Włodzimierz Małek, Krzysztof Stefański, *Ginące piękno. Stary Cmentarz Ewangelicko-Augsburski w Łodzi / Die verlorengenehene Schönheit. Der Alte Evangelisch-Augsburger Friedhof in Łódź*, Łódź 2003.
- MIŁOBĘDZKI 1978 – Adam Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1978 (wyd. 3), s. 283–285.
- MRÓZ 1998 – Janusz Mróz, *Żeliwo jako tworzywo artystyczne XIX w. w Polsce*, „Ochrona i konserwacja zabytków” 1998, nr 9, s. 53–56.
- NICIEJA 1989 – Stanisław S. Nicieja, *Cmentarz Łyczakowski we Lwowie w latach 1786–1986*, Wrocław 1989 (wyd. 2 poprawione).
- OLBROMSKA 2011 – Urszula Olbromska, *Odlewane krzyże katolickie na cmentarzach w rejonie pogranicza polsko-ukraińskiego. Próba klasyfikacji*, [w:] *Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce. Dawne i nowsze odlewnictwo w Polsce – wyroby żeliwne i inne*, red. Katarzyna Kluczajd, Toruń 2011, s. 97–110.
- OSTROWSKA-KĘBŁOWSKA 1982 – Zofia Ostrowska-Kęmbłowska, *Architektura i budownictwo w Poznaniu w latach 1780–1880*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wydział Nauk o Sztuce, Prace Komisji Historii Sztuki, t. XIII, Warszawa–Poznań 1982.
- OSTROWSKI 1949 – Waclaw Ostrowski, *Świetna karta z dziejów planowania w Polsce 1815–1830*, Warszawa 1949.
- OZORKOW 1913 – Ozorkow, *Jubiläumsschrift der „Lodzer Zeitung” 1863–1913*, Lodz 1913, s. 100–101.
- PIĄTEK/ĆWIEK 1992 – Beata Piątek, Andrzej Ćwiek, *Egiptyzujące grobowce na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie*, „Meander” 47, 1992, nr 9–10, s. 529–531.
- Piękno ocalone* 2009 – *Piękno ocalone. Stary Cmentarz przy ul. Ogrodowej w Łodzi*, oprac. Cezary Pawlak, Dominik Antoszczyk, Łódź 2009.
- ROSIĄK 1963 – Stefan Rosiak, *Powstanie przemysłu włókienniczego w Ozorkowie*, „Rocznik Łódzki”, t. VIII, Łódź 1963.
- RUDKOWSKI 2006 – Tadeusz Maria Rudkowski, *Cmentarz powązkowski w Warszawie. Panteon Polski*, Seria: Nasze pamiątki i krajobrazy, red. Olgierd Czerner, Wrocław 2006.
- RYNKOWSKA 1951 – Anna Rynkowska, *Działalność gospodarcza władz Królestwa Polskiego na terenie Łodzi przemysłowej w latach 1821–1831*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Wydział II, nr 5, Łódź 1951.

- SMOLEŃSKI 1976 – Władysław Smoleński, *Mieszczanństwo warszawskie w końcu wieku XVIII*, Warszawa 1976.
- STEFAŃSKI 1992a – Krzysztof Stefański, *Ewangelicko-augsburskie budownictwo kościelne w regionie łódzkim w I połowie XIX wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1992, t. XXXVIII, s. 243–270.
- STEFAŃSKI 1992b – Krzysztof Stefański, *Stary Cmentarz Ewangelicko-Augsburski w Łodzi*, Łódź 1992.
- STEFAŃSKI 1995 – Krzysztof Stefański, *Architektura sakralna Łodzi w okresie przemysłowego rozwoju miasta 1821–1914*, Łódź 1995.
- STEFAŃSKI 2003 – Krzysztof Stefański, *Kaplica grobowa Heinzlów w Łodzi a typ renesansowej kaplicy kopułowej w architekturze epoki historyzmu*, [w:] *Recepcja renesansu w XIX i XX wieku. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*. Łódź, listopad 2002, Łódź 2003, s. 161–177.
- STEFAŃSKI 2005 – Krzysztof Stefański, *Anioły cmentarne – symbol chrześcijańskiej nadziei*, [w:] *Anioł w literaturze i w kulturze*. Tom II. red. Jolanta Ługowska, Wrocław 2005, s. 483–489.
- STEFAŃSKI 2013 – Krzysztof Stefański, *Twórczy dorobek zakładu Antoniego Urbanowskiego – działalność na polu sztuki sepulkralnej, sakralnej oraz budownictwa*, [w:] *Przedsiębiorstwo Antoniego i Józefa Urbanowskich. Rodzina, dzieło, twórcy*, red. K. Kuropatwa-Pik, M.J. Szymański, C. Pawlak, Muzeum Miasta Łodzi, Łódź 2013, s. 95–134.
- STEFAŃSKI 2016a – Krzysztof Stefański, *Pałac Henryka Schössera w Ozorkowie i Friedrich Adler*, [w:] *Historia – konserwacja – rewitalizacja. Funkcjonowanie rezydencji regionu łódzkiego w kontekście doświadczeń europejskich*. Prace dedykowane pamięci Profesora Leszka Kajzera, red. T. Bernatowicz, P. Gryglewski, K. Stefański, Katedra Historii Sztuki UŁ, Łódź 2016, s. 173–189.
- STEFAŃSKI 2016b – Krzysztof Stefański, *Problemy ochrony dziedzictwa kulturowego na przykładzie ewangelicko-augsburskiej części Starego Cmentarza przy ul. Ogrodowej w Łodzi*, [w:] *Acta Artis. Studia ofiarowane Profesor Wandzie Nowakowskiej*, red. Aneta Pawłowska, Eleonora Jedlińska, Krzysztof Stefański, Łódź 2016, s. 403–418.
- WERNER 2009 – Stanisław Werner, *Korzenie. Sławni i bliscy z rodziny Wernerów oraz rodzin skoli-gaonych: Norblinów, Schuchów, Malczów, Fukierów, Meisnerów...*, Warszawa 2009.
- WIRASZKA 2017 – Marta Wiraszka, *Kaplice i mauzolea na cmentarzach Warszawy w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, t. 1: *Dzieła i ich twórcy*, Warszawa 2017, s. 204–205.
- WIRASZKA 2020 – Marta Wiraszka, *Kaplica grobowa rodziny Trębickich w Zembrowie jako przykład francuskich wpływów w dziewiętnastowiecznym budownictwie sepulkralnym na ziemiach polskich*, tekst zamieszczony w niniejszym tomie: s. 39–63.
- WOŹNIAK 2013 – Krzysztof Paweł Woźniak, *Niemieckie osadnictwo wiejskie między Prosną a Pilicą i Wisłą od lat 70. XVIII wieku do 1866 roku. Proces i jego interpretacje*, Łódź 2013.
- WUOZ ŁÓDŹ – Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi,teczka: Cmentarz ewangelicko-augsburski w Ozorkowie. Wykaz zabytków Cmentarza Ewangelicko-Augsburskiego w Ozorkowie – załącznik do decyzji Łódzkiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków mgra Mieczysława Pracuty z dnia 25.10.1973 r.
- ZAHEL 2011 – Dorota Zahel, *Nagrobki i krzyże żeliwne na Cmentarzu Głównym w Przemyśle*, [w:] *Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce. Dawne i nowsze odlewnictwo w Polsce – wyroby żeliwne i inne*, red. K. Kluczajd, Toruń 2011, s. 83–96.
- ZIMMERMANN 1915 – Kazimierz Zimmermann, *Fryderyk Wielki i jego kolonizacja na ziemiach polskich*, t. 1, Poznań 1915.

Evangelical-Augsburg Cemetery in Ozorków and monuments of the Schlösser family

Ozorków is one of several industrial cities surrounding Łódź, which was established in the 19th century. The activities of the Schlösser family played a major role in the development of the town. A remnant of the family's importance is their grave site at the Evangelical-Augsburg Cemetery in Ozorków, occupying a large space and filled with a dozen or so tombstones of family members and their closely related Werner's. They were created over a hundred years and present various artistic forms and techniques, well illustrating the changes in the sepulchral art at the turn of the 19th and 20th centuries. The most interesting ones include the iron tomb of Friedrich (Friedrich) Schlösser and the granite sarcophagus of Henrietta Wilhelmina Schlösser née Werner. Noteworthy is also the marble tomb of Karol Jan Werner and his wife Emilja née Schlösser, signed as the only one from the group under discussion – by the sculptor Ludomir Wąsowski from Łódź. The most important element of the grave site is the chapel-mausoleum of Henryk (Heinrich) and Charles (Carl) Schlösser. The stone building is not strictly dated and its author is unknown. It presents classical-renaissance forms and its original element is the entrance portal with Egyptian motifs. The discussed sepulchral complex in Ozorków has not been the subject of more in-depth research so far, and it deserves to be highlighted due to its historical significance related to the industrial history of the region, as well as artistic, presenting interesting forms and a high level of workmanship.

Keywords: Ozorków, Evangelical-Augsburg Cemetery, sepulchral art, Schlösser family